

HALHAL AĞIZLARINDAKİ İKTİDARI FİİLİN OLUMSUZUNDA KULLANILAN -AMMA- EKİ

Jahangir KARİNİ

ÖZET

Bu makalede İran Türk ağızlarından Halhal ağzında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan -AmmA- eki incelenmektedir. İran'ın kuzey batısı ve Hazar'ın güney batısında yer alan Erdebil eyaletine bağlı Halhal ili ağızlarında, standart Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi yeterlilik fiilinin olumlu ve olumsuzunda *bil-* fiili kullanılmaktadır. Ancak, Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda *bil-* fiilinin yanı sıra bir de -AmmA- eki kullanılmaktadır. Bu çalışmada Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçeleri de göz önünde bulundurulularak yeterliliğin olumsuzunda kullanılan -AmmA- ekinin kaynağı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halhal Ağızları, yeterlilik fiilinin olumsuzu, -AmmA- eki, İran Türk Ağızları.

VERBAL SUFFIX -AmmA- WHICH USED AS A NEGATIVE FORM OF POSSIBILITY IN HALHAL DIALECTS

ABSTRACT

In this study, verbal suffix -AmmA- which is used as a negative form of possibility marker -Abilme-, will be explored in the Turkish dialect of Halhal. In the dialect of Halhal which is a city in Erdebil province located in north-western Iran, alongside the structure of -Abilme-, the same in the standard Azerbaijani Turkish, another structure -AmmA- is being used having the same function. The author tried to deal with the origin of this structure considering the materials of Old Turkish and modern Turkish dialects.

Key Words: Khalkhal Dialects, The Negative form of possibility Marker -AmmA-, Turkish Dialects of Halhal.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Yeterlilik fiili, fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını göstermek için kullanılan tasvir fiilidir.¹ Eski Türkçede yeterlilik için muktedir olmak anlamına gelen *u-* fiili kullanılmıştır: *Üze tengri basma[sar asra] yir telinmeser, Türk budun, ilingin törüngin kim artatı udaçı [ert]i? ‘Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?’* Ancak *u-* fiili, tasvir fiili olmanın yanı sıra Uygur metinlerinde ‘muktedir olmak’ anlamında bağımsız bir fiil olarak da kullanılmıştır: *uluğ tınlıg udunıuz umuğ inağ bolğalı’ canlılara ümit ve sığınmak olmak için büyük insan olmağa muktedir oldunuz.’* Daha sonra Karahanlı Türkçesi metinlerinde bağımsız bir fiil olmaktan çıkmış, sadece yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlamıştır.²

Batı Türkçesine gelindiğinde fiilin yeterlilik çekiminde bir kısım değişiklikler görülmektedir. Batı Türkçesinin ilk devrelerinde yeterliliğin olumsuzundaki *u-* fiili, yerini *bil-* fiiline bırakmıştır. Batı Türkçesindeki bu değişim, aslında Karahanlı Türkçesinden itibaren başlar. Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta yeterliliğin olumsuzunda *u-*, yeterliliğin olumsuzunda da *bil-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir: *biligsiz tilini bilümez özüm “bilgisizin dilini ben de bilmiyorum”*³

Eski Oğuz Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunda kullanılan *u-* fiili, kendisinden önce gelen zarf-fiil ekiyle kaynaşarak *-uma*, *-üme-*; *-ıma-*, *-ime-*; *-ama-*, *-eme-* şeklinde gelişmiştir. Osmanlı Türkçesinde dar ünlü şekillerin ortadan kalkmasıyla *-ama-*, *-eme-* şekilleri, yeterliliğin olumsuzunun genel eki hâline gelmiştir.⁴ Batı Türkçesinin diğer bir kolu olan Azerbaycan Türkçesinde ise yeterlilik fiili, Türkiye Türkçesindekinden farklı bir istikamette gelişmiştir. Eski Oğuz Türkçesinde yalnız yeterliliğin olumsuzunda kullanılan *bil-* fiili, standart Azerbaycan Türkçesinde kullanım alanını genişleterek yeterliliğin olumsuzunda da kullanılmaya başlamıştır.⁵ *u-* fiili yerine *bil-* fiilinin kullanılması, büyük bir olasılıkla *u-* ve *bil-* fiillerinin anlambilimsel ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim A. Von Gabain, *u-* fiilinin anlamları içinde *bil-* anlamını da kaydetmektedir.⁶

¹ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 172.

² Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1959, s. 109-110.

³ Zeynep Korkmaz, Belleten-1959, s. 110-111.

⁴ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 388.

⁵ Yavuz Kartallıoğlu, Hüseyin Yıldırım, Türk Lehçeleri Grameri, (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 206.

⁶ A. Von Gabain, Eski Türkiye Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1988. s. 304.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Halhal Ağızlarında İktidarı Fiilin Olumsuzu⁷

Halhal ağızlarında yeterliliğin olumlu ve olumsuzu için standart Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *bil-* fiili kullanılmaktadır: *Satabilersən; tutabilmezle; oturabilerdi; tapabilmiñler; yatabilmirdile.*

Ancak, Halhal ağızlarında *bil-* fiilinin yanı sıra **-AmmA-** eki de yeterliliğin olumsuz çekiminde bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır: *diyemmem; éliyemmerik; éliyemmez; éşidemmezdzü; göremmesen; olammasan; tapammasuz.*

Muharrem Ergin, **-AmmA-** yeterlilik fiil ekinde bir ikizleşme olduğu düşüncesindedir.⁸ fiil-A(zarf-fiil eki) + u-ma- > -AmA- (ünlü kaynaşması) > -AmmA- (ünsüz ikizleşmesi). Ancak, Halhal ağızlarından Hişeyin ve Hımıs ağızlarında **-eelme-** şeklinin kullanılması, bu ekin açıklanmasında başka bir izahata ihtiyaç duymaktadır: *getireelmërem* “getiremiyorum”, *éliyeeelmëyrem* “yapamıyorum”, *éliyelmerik* “yapamayız”, *vëreelmesen* “veremezsin”, *gëdeelmesüz* “gidemezsiniz”.

-eelme- ekinde l ünsüzünün geçmesi, ilk başta bu ekin Kırgızca⁹ ve Özbekçe¹⁰ gibi Türk lehçelerinde kullanılan *al-* yeterlilik fiilinden geldiği izlenimini uyandırabilir. Bu durumda yeterlilik fiilinin çekimi, fiil-A al-ma- (gel-e al-ma-, tut-a al-ma-) şeklinde olmalıydı. Ünlü uyumu sonucunda da **-AAlmA-** şeklinde gelişmeliydi. Ancak, büyük ünlü uyumunun tamamıyla hâkim olduğu Halhal ağızlarında ekin sadece ince ünlülü (**-eelme-**) şekli bulunmaktadır. Kalın ünlülü fiillerde ince ünlülü şekillerin kullanılması (**-eelme-**), kalın ünlülü şekillerin (**-aalma-**) bulunmaması, bu ekin başka bir kaynaktan gelme ihtimalini doğurmaktadır: *doğuzdu'relmërik* “doğurtamayız”, *oxuyëlmerem* “okuyamam”.

-eelme- şeklinin kaynağı hakkında bulacağımız en sağlam ipucu yine Halhal ilinin Şehin ilçesine bağlı Berende ağzında geçen **-ebilme-** şeklinde ortaya çıkar: *gëde**bil**mem* “gidemem”; *éliye**bil**mëb* “eleyemem”.

-ebilme- şeklinin standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında kullanılan **-A bil-me-** [(-e (zarf-fiil eki) **bil-** (yeterlilik

⁷ Halhal ağızlarıyla ilgili örnekler, üzerinde çalıştığımız “Halhal İli Ağızları” doktora tezinden alınmıştır.

⁸ Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, Ebru yayınları, İstanbul-1982 s. 119.

⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yayınları / 700, Ankara 2005, s.285.

¹⁰ Volkan Coşkun, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 752, Ankara 2000, s. 178.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

fiili) **me-** (olumsuzluk eki)] şeklinden geldiği açıktır. Standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan –A bil-me- şeklinde *bil-* fiilinin ünsüzü, iki ünlü arasında sızıcılaşarak çift dudak ünsüzü olan **ḡ**'ye dönüşmektedir. Berende ağızında geçen b > **ḡ** değişmesi (–A bil-me- > –A **ḡil-me**), yeterlilik fiilinin ekleşme sürecindeki ilk aşamasıdır: *ēliyeḡilmēb*. Halhal ağızlarında *bil-* yeterlilik fiilinin ekleşmesi, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde daha önceden de görülmüş bir olaydır. Nitekim, *u-* fiili de Karahanlı Türkçesi metinlerinde artık bağımsız bir yardımcı fiil olmaktan çıkmış, esas fiilde bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *senā mu aygay seza bu tilim “dilim senayı sana lâyük bir şekilde söyleyebilecek mi?”*¹¹ Bir sonraki aşamada sızıcılaşan **ḡ** ünsüzünün düşmesi ve ünlü benzeştirmesinin sonucu Hişeyin ve Hımıs ağızlarında görülen eşit ikiz ünlülü (–A **ḡil-me-** > –A **ilme** >) –**eelme-** şekli ortaya çıkmıştır: *ēliyeelmēyrem*. Bir ileriki aşamada eşit ikiz ünlülerin kaynaşması sonucu uzun ünlülü –**ēlme-** şekli görülmektedir: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün normal süreli ünlüye dönüşmesi ve ünsüz benzeştirmesi sonucu (–lm- > –mm-) ve büyük ünlü uyumuna bağlanmasıyla –**amma-**, –**emme-** şekilleri bütün Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *göremmesen, tapammaşuz*.

Sonuç

Bu örneklemeden sonra Halhal ağızlarında kullanılan yeterlilik fiilinin olumsuzunda kullanılan –**Amma**– şeklini şöyle açıklayabiliriz. Halhal ağızlarında yeterlilik fiili için iki şekil bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi standart Azerbaycan Türkçesinde de kullanılan –**A bil-me-** şeklindedir. Bu kullanımda *bil-* fiili, ana tasvirî fiil olarak kullanılmaktadır. Yeterlilik fiilinin olumsuzu için kullanılan bir diğer şekil, –**Amma** ekidir. Kanaatimizce bu ek, A zarf-fiil ekiyle *bil-* tasvirî fiil ve –me olumsuzluk ekinin ekleşmiş hâlidir. –**A-bil-me-** şeklinin ekleşme sürecindeki ilk adım, *bil-* fiilindeki b ünsüzünün çift dudak **ḡ** ünsüzüne dönüşmesiyle başlar: *ēliyeḡilmēb*. Bir sonraki aşamada iki ünlü arasında sıkışan **ḡ** ünsüzünün düşmesiyle ikiz ünlülü şekiller ortaya çıkar: *ēliyeelmēyrem* < **ēliyeilmēyrem*. İkiz ünlülerden kaçınan Türkçe için bir sonraki adım ikiz ünlülerin tekleşmesi olacaktır. İki ünlünün tek ünlüde seslendirilmesi doğal olarak uzun ünlünün doğmasına neden olacaktır: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün de normal süreli ünlüye dönüşmesi sonucu ortaya çıkan –**elme-** şekli, (*doğuzdu'relmērik*) bir süre kullanıldıktan sonra –lm- > –mm- ünsüz

¹¹ Zeynep Korkmaz, Belleten... s. 110.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

benzeştirmesi sonucu yerini –**Amme**- şekline bırakacaktır: *aparammerik*. Son aşamaya gelindiğinde ise büyük ünlü uyumuna girerek –**amma**-, –**emme**- eki, yeterliliğin olumsuzluk eki olarak ekleşme sürecini tamamlanmış olacaktır: *göremmesen*, *tapammasuz*. Kısacası –**AmmA**- ekinin ekleşme sürecini farazi olarak şöyle gösterebiliriz:

-*Abilme*- (*tapabilmiřler*) > -*A**b**ilme* (*ēliye**b**ilmēb*) > *-*Ailme*- (**ēliye**ilm**ēyrem*) > -*eelmē*- (*ēliye**elm**ēyrem*) > -*ēlme*- (*oxuyēlmerem*) > -*AmmA*- (*göremmesen*, *tapammasuz*).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*